

JULIA GORBANIUK

DIAGNOZA GOTOWOŚCI DZIECI Z RODZIN MIGRACYJNYCH
DO KOMUNIKACJI Z INNYMI
W ŚWIETLE BADAŃ RYSUNKIEM „MOJA RODZINA”¹

Mobilność społeczna jako właściwy koncept migracji zarobkowej rodziców należy do ważnych zagadnień współczesnego świata. Chociaż teoretycznie zjawisko to istnieje od początku dziejów ludzkości, to jednak w ostatnich latach, z uwagi na zniesienie licznych ograniczeń administracyjnych, nasiliło się, przynosząc pozytywne, jak również negatywne skutki dla całego systemu rodzinnego. Aktualnie w Polsce liczna grupa dzieci doświadcza braku jednego lub obydwójga rodziców nie tylko z powodu śmierci rodzica, rozvodu lub separacji czy biologicznej niepełności. Istnieje także grupa rodzin czasowo niepełnych z powodu długotrwałego przebywania rodzica poza miejscem zamieszkania rodziny z przyczyn losowych – choroba, pobyt w zakładzie karnym lub podjęcie pracy poza granicami kraju. Rodzina taka ma cechy dezorganizacji strukturalnej i określana jest w literaturze przedmiotu jako rodzina „czasowo niepełna”².

Warto zatem w kontekście podjętego problemu zastanowić się nad skutkami długotrwałej rozłąki dziecka z rodzicem wyjeżdżającym z powodów ekonomicznych na bardzo istotną sferę funkcjonowania psychicznego dziecka,

Dr JULIA GORBANIUK – adiunkt Katedry Życia Społecznego Rodziny Instytutu Nauk o Rodzinie KUL; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: julia.gorbaniuk@kul.lublin.pl

¹ Badania przeprowadzono w ramach projektu badawczego pt. „Wsparcie rodzin w rozłące migracyjnej”, finansowanego w ramach Funduszu Inicjatyw Obywatelskich. Umowa o finansowanie nr 461 II z dnia 14.08.2009 r. z Ministerstwem Pracy i Polityki Społecznej.

² W. D a n i l e w i c z, *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, Białystok: Trans Humana 2006, s. 7.

jaka jest gotowość wchodzenia w relacje i jakość komunikacji z osobami najbliższymi.

Artykuł ma więc na celu udzielenie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- Czy migracja zarobkowa rodziców wpływa na komunikację w rodzinie?
- Czy dzieci wychowujące się w rodzinach migracyjnych można określić jako grupę ryzyka osób doświadczających poczucia osamotnienia?
- W jaki sposób rozłąka dziecka z ojcem lub matką wpływa na postrzeganie jego relacji z rodzicem wyjeżdżającym do pracy lub samotnie sprawującym nad nim opiekę?

KOMUNIKACJA Z BLISKIMI JAKO NATURALNE DĄŻENIE ROZWOJOWE DZIECKA

Proces komunikacji obejmuje i warunkuje całokształt relacji z innymi ludźmi oraz determinuje rozwój własny osoby. V. Satir³ wskazuje, iż od naszych predyspozycji i umiejętności komunikowania się zależy w dużej mierze sposób na przetrwanie i adaptację w świecie, rozumienie własnej wartości i intymności, stopień twórczości i dążenie do samorozwoju, a także sposób, w jaki jest poszukiwany i utrzymywany sens własnego życia.

Dziecko od samego początku przyjscia na świat ma instynktowną potrzebę nawiązania bliskiej relacji z osobą najbardziej mu „znaną” – matką. Relacja ta opiera się przede wszystkim na kontakcie fizycznym, osadzonym w zmysłowości dziecka – poprzez dotyk, słuch, węch, wzrok. Adekwatność i jakość kontaktu noworodka z matką określa pierwsze doświadczenia dziecka w relacji z innym człowiekiem oraz w dużej mierze warunkuje jego dalsze funkcjonowanie psychiczne⁴.

W procesie swojego rozwoju dziecko nabywa umiejętności niezbędnych do nawiązania bliskiej relacji z innymi ludźmi, polegających na odbieraniu i przekazywaniu wszelkiego rodzaju informacji. Poprzez komunikaty werbalne i niewerbalne dziecko do piątego roku życia odbiera około miliarda doświadczeń związanych z komunikacją międzyludzką. Wówczas ma ono ukształtowa-

³ V. S a t i r, *Rodzina. Tu powstaje człowiek*, Gdańsk: GWP 2002, s. 56.

⁴ Por. A. B r z e z i ń s k a, *Modele i strategie zmiany rozwojowej*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, red. J. Strelau, t. 1, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2000, s. 238-256.

ny pogląd odnośnie do samego siebie oraz posiada wiedzę odnośnie do oczekiwań wobec innych osób oraz otaczającego go świata⁵.

Ze swej natury dziecko nieustannie potrzebuje i dąży do komunikacji z innymi ludźmi, która w trakcie jego rozwoju przybiera różne formy. Od pierwotnego dążenia do bliskości fizycznej i wyłączności w relacji interpersonalnej do komunikacji empatycznej i ogarniającej rzesze nowych ludzi, stanowiących grupę odniesienia dla młodego człowieka, poszukującego własnej tożsamości. Najważniejszego treningu komunikacji dziecko doświadcza jednak w obrębie własnej rodziny, definiując zarówno relacje z poszczególnymi osobami, jak i doświadczając różnorodności relacji występujących między innymi członkami rodziny oraz pokoleniami⁶.

Bolesnym przeżyciem dziecka we wczesnym okresie jego rozwoju może więc stać się osłabiona więź oraz brak stałego kontaktu z osobami znaczącymi dla dziecka – matką i ojcem. Skutkiem owej niezadowolającej ilości i jakości społecznych i emocjonalnych interakcji jest poczucie osamotnienia dziecka⁷. W literaturze psychologicznej osamotnienie jest rozpatrywane jako specyficzny rodzaj doznań i przeżyć dziecięcych, które nigdy nie są wyborem dokonywanym przez dziecko, natomiast zawsze wywołują ujemne skutki w nim samym, w jego osobowości i sposobie kontaktowania się z innymi osobami.

J. Izdebska⁸ wskazuje na specyficzne cechy charakteryzujące poczucie osamotnienia dziecka. Jako najważniejsze autorka wyróżnia czynniki sytuacyjno-bytowe, warunkujące całokształt życia dziecka, powodujące brak możliwości nawiązania bliskiej i stałej relacji z osobą dla niego znaczącą. Następnie poczucie osamotnienia może stać się pewnego rodzaju „koniecznością”, przed którą dziecko się znalazło w wyniku niepowodzenia w relacji z innymi osobami lub wystąpienia specyficznej „sytuacji” życiowej dziecka, zaistniałej z różnych przyczyn, w której „nie ma ono wewnętrznej zgody”, aby uczestniczyć. Poczucie to oznacza także brak kontaktu z innymi, wska-

⁵ Tamże.

⁶ Por. K. W o j a c z e k, *Więź małżeńska w sytuacji rozłąki z przyczyn ekonomicznych*, Opole: Wyd. WT UO 2007.

⁷ Por. M. S e n d y k, *Osamotnienie dziecka w rodzinie*, „Małżeństwo i Rodzina” 2003, nr 4, s. 20-24.

⁸ J. I z d e b s k a, *Dziecko osamotnione w rodzinie przed szklanym ekranem telewizora i komputera – wyzwaniem dla edukacji medialnej*, [w:] *Dziecko potrzebujące pomocy. Możliwości, kierunki, formy wsparcia w środowisku lokalnym*, red. J. Izdebska, Suwałki–Warszawa: Heliodor 2003, s. 89-90.

zuje, że wzajemna łączność między dzieckiem a innymi osobami słabnie lub zostaje zerwana.

Dziecko naturalnie nie dąży do samotności i nigdy świadomie nie decyduje się na osamotnienie. Silnie odczuwane przez dziecko potrzeby bezpieczeństwa (opieki, oparcia, troski, wolności od lęków i zagrożeń), miłości, przynależności, uznania wynikają z dążenia dziecka ku rozwojowi i sprawiają, że pragnie ono stałych, ciepłych i bezpośrednich kontaktów z najbliższymi. Istnieje jednak wiele takich sytuacji życiowych rodziny, w których dziecko przebywa i które prowadzą do całkowitego lub częściowego osamotnienia dziecka w rodzinie. Izdebska⁹ wskazuje, iż taki stan psychiczny dziecka i stan jego przeżyć cechuje się cierpieniem, bólem psychicznym, poczuciem osłabienia i niezadowolenia. R. Pawłowska i E. Jundziłł¹⁰ rozróżniają osamotnienie dziecka w kontekście emocjonalnym i społecznym, powstałe na skutek osłabienia więzi dziecka z osobami najbliższymi. Autorki wskazują na szczególnie trudne dla dziecka doświadczenie osamotnienia emocjonalnego, które ujawnia się poprzez obniżone poczucie własnej wartości, sensu życia, poczucie bycia niechcianym lub niekochanym przez rodziców. Jest to stan, którego mogą doświadczać dzieci wychowujące się również w rodzinach pełnych, gdy dziecko nie jest fizycznie opuszczone przez rodzica lub rodziców. Z kolei fizyczne oddalenie dziecka od osoby najbliższej, z powodu np. rozwodu rodziców, śmierci, długotrwałej choroby i przebywania z dala od rodziny lub długotrwałej rozłąki na skutek wyjazdu za granicę w celach zarobkowych (w różnym stopniu rozumiana przez dziecko jako „obiektywna konieczność”), szczególnie mocno wnoszą w przeżycie dziecka doświadczenie osamotnienia społecznego.

Należy więc traktować osamotnienie dziecięce jako subiektywne doświadczenie, niezgodne z naturalnymi potrzebami i przeżyciami dziecka, odczuwane jako silny stres, ból i cierpienie, natomiast długotrwałe trwanie w tym stanie może być również groźne dla jego życia.

⁹ Tamże.

¹⁰ Por. R. P a w ł o w s k a, E. J u n d z i ł ł, *Pedagogika człowieka samotnego*, Gdańsk: UG 2003.

METODA

OPIS PRÓBY

Badaniem zasadniczym objęto grupę 77 dzieci wychowujących się w rodzinach, gdzie jedno z rodziców lub obydwoje pracują za granicą dłużej niż pół roku. Grupę kontrolną – 64 dzieci z rodzin, które nie doświadczyły długotrwałej rozłąki z rodzicami – dobrano metodą doboru celowego w taki sposób, aby z uwagi na podstawowe zmienne demograficzne (płeć dzieci, wiek oraz miejsce zamieszkania) nie różniła się ona od grupy stanowiącej właściwy przedmiot badań.

Rodziny dzieci przeżywających rozłąkę charakteryzowały się różną strukturą, wynikającą z sytuacji migracji rodziców. Największą grupę stanowiły dzieci z rodzin, w których matka sprawuje tymczasowo samotnie nad nimi opiekę, natomiast ojciec przebywa za granicą. Sytuacja ta dotyczyła 54 osób badanych (70% ogółu badanej grupy). Wychowywanie się w rodzinie, w której tymczasową opiekę nad dziećmi pełni jedynie ojciec, natomiast matka zarabia za granicą, dotyczy 13 osób (17% badanej grupy). Typ rodziny, charakteryzujący się trwałym brakiem obydwojga rodziców, dotyczy 10 dzieci (w badanej grupie jest to 13% ogółu).

W grupie badanych dzieci z rodzin migracyjnych znalazło się 56% dziewcząt oraz 44% chłopców (w wieku od 3 do 17 lat).

RYSUNEK PROJEKCYJNY Z INSTRUKCJĄ „MOJA RODZINA”

Badanie ekspresji plastycznej człowieka, a w szczególności dziecka, umożliwia przeprowadzenie pogłębionej analizy osobowości, zaburzeń emocjonalnych, jawnych i ukrytych dążeń¹¹. Rysunek szczególnie pozwala na poznawanie emocji badanego. Interpretacja dotyczy zarówno aspektów formalnych, jak i treściowych. Wśród elementów formalnych istotne są w rysunku elementy graficzne – jak została zagospodarowana przestrzeń na kartce, jakich barw użyto. Wiele informacji wnosi określenie poziomu formalnego rysunku, czy jest adekwatny do stadium rozwojowego oraz sposobu rysowania (m.in. rozmach i nacisk kredki)¹².

¹¹ K. P o p e k, *Ekspresja plastyczna i jej wartości jako metody projekcyjnej w badaniach psychologicznych*, [w:] *Rysunek projekcyjny jako metoda badań psychologicznych*, red. M. Łaguna, B. Lachowska, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003, s. 41-56.

¹² M. B r a u n - G a ł k o w s k a, *Poznanie systemu rodzinnego*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2007, s. 50.

Badania prowadzono indywidualnie z każdym dzieckiem, bez ograniczeń czasowych. Procedura badań zawierała dwie części. W pierwszej części badania dziecko było proszone o narysowanie rysunku swojej rodziny w formie dowolnej. Prace plastyczne były wykonane kredkami typu „Bambino” – komplet z dwunastu kolorów – na kartce bloku rysunkowego formatu A4. W trakcie wykonywania rysunku badacz obserwował zachowania dziecka, spontaniczne wypowiedzi, przerwy w rysowaniu. Na formularzu wywiadu zaznaczał kolejność rysowania postaci oraz osoby lub przedmioty, którym dziecko poświęciło najwięcej czasu, uwagi i zaangażowania. W drugiej części badania przeprowadzano z dzieckiem wywiad na temat rysunku.

Interpretacji rysunku dokonali trzej niezależni sędziowie kompetentni, mający różne doświadczenia w pracy z metodą projekcyjną, którzy analizowali każdy rysunek na podstawie wszystkich elementów łącznie: a) projekcji przedstawionej na kartce; b) obserwacji dziecka podczas badania; c) rozmowy w trakcie powstawania rysunku; d) wywiadu standaryzowanego (dane demograficzne odnośnie do faktycznej rodziny dziecka)¹³. W interpretacji uwzględniono: poziom formalny rysunku (okres przedschematu, schematu, realizmu), typ rysunku (sensoryczny, inaczej emocjonalny i racjonalny), elementy graficzne, symbolikę barw oraz przestrzeni, wskaźniki zawarte w treści rysunku dotyczące gotowości komunikacji dziecka z otoczeniem oraz projekcji własnej relacji z ojcem i matką.

WYNIKI

Diagnoza gotowości dziecka do komunikacji z otoczeniem

Zgromadzony materiał empiryczny analizowano na wymiarze zła komunikacja–dobra komunikacja dziecka z osobami przedstawionymi na rysunku. Pod uwagę wzięto wskaźniki komunikacji opisane przez M. Braun-Gałkowską¹⁴: narysowane usta, narysowane dłonie i stopy, odległość dziecka od

¹³ Por. A. Frydrychowicz, *Rysunek Rodziny. Projekcyjna metoda badania stosunków rodzinnych*, Warszawa: CMPPP 1996.

¹⁴ Braun-Gałkowska, *Poznanie systemu*, s. 64-66; M. Łaguna, A. Gałkowska, *Społeczne aspekty obrazu siebie w rysunku projekcyjnym „Ja wśród ludzi”*, [w:] *Rysunek projekcyjny jako metoda badań psychologicznych*, red. M. Łaguna, B. Lachowska, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2003, s. 124-150.

pozostałych członków rodziny, przedstawienie kilku różnych planów lub scen; współdziałanie graficzne, treść rysunku, jakość współdziałania.

Na podstawie wyróżnionych wskaźników sędziowie kompetentni poddali interpretacji jakościowej uzyskany materiał badawczy. Najmniejsza liczba wskaźników komunikacji przedstawionych przez dziecko na rysunku została zakwalifikowana do kategorii „zła komunikacja”. Wśród osób badanych kategoria ta obejmowała te dzieci, które pominęły siebie na rysunku (pięcioro dzieci z rodzin migracyjnych/jedno dziecko z rodziny pełnej) oraz dzieci (po jednym dziecku z każdej grupy), które nie miały żadnych wskaźników świadczących o gotowości do komunikacji (oczy, usta, dłonie, stopy) (zob. tab. 1).

Tab. 1. Porównanie rysunków dzieci z rodzin migracyjnych i pełnych w zakresie komunikacji w rodzinie

Kategoria	Grupa		Razem
	Pełna	Migracyjna	
Zła komunikacja	1 (1,59%)	1 (1,39%)	2
Oslabiona komunikacja	22 (34,92%)	40 (55,56%)	62
Dobra komunikacja	40 (63,49%)	31 (43,06%)	71
Razem	63	72	135

$$\chi^2 = 5,79; df = 2; p = 0,055$$

Kategoria „komunikacja osłabiona” została utworzona z rysunków dzieci, w których wskaźników świadczących o dobrej komunikacji było mało. Najczęściej dzieci przedstawiały swoją postać na rysunku bez dłoni i stóp, postaci zawieszono w próżni bez widocznych oznak współdziałania. W rysunkach dzieci z rodzin rozłączonych te wskaźniki komunikacji wystąpiły znacznie częściej niż w rodzinach pełnych (55,56% – rodziny migracyjne, 34,92% – rodziny pełne). Dzieci z rodzin migracyjnych dodatkowo w swoich rysunkach miały znacznie mniej wskaźników pozwalających określić ich komunikację z otoczeniem jako bardzo dobrą. 43,06% rysunków dzieci zostało zakwalifikowanych do tej kategorii, podczas gdy bardzo dobrą komunikację dziecka z członkami rodziny przedstawiało 63,49% rysunków dzieci z rodzin pełnych ($p = 0,055$). Należy więc stwierdzić, iż długotrwała sytuacja rozłąki migracyjnej dziecka z jednym lub obojgiem rodziców znacznie ogranicza właściwy przebieg komunikacji w rodzinie i ma swoje odzwierciedlenie w sferze przeżyć i uczuć dziecka.

Dalszym analizom poddano wskaźniki komunikacji ulokowane w postaci dziecka (oczy, usta, dłonie, stopy), określające stopień gotowości dziecka do utrzymywania kontaktów z osobami najbliższymi, stanowiącymi rodzinę dziecka. Jak wskazuje tab. 2, prawie wszystkie dzieci były zdiagnozowane jako mające bardzo dobre lub dobre predyspozycje do komunikacji w rodzinie. Porównując między sobą rysunki dzieci z obydwu grup pod względem czterech wskaźników, nie stwierdzono różnic statystycznych w zakresie któregoś z nich. Prawie wszystkie dzieci rysowały oczy postaci określanej jako „ja” (98,41% – rodziny pełne, 97,22% – rodziny migracyjne) oraz usta (98,41% – rodziny pełne, 94,44% – rodziny migracyjne). Dłonie oraz stopy własnej postaci narysowało znacznie mniej dzieci. Odsetek dzieci rysujących te elementy wynosi poniżej 70% całej badanej grupy. Elementy stóp i dłoni świadczą nie tylko o gotowości dziecka do komunikacji z innymi, lecz także o możliwości współdziałania, współpracy, wyjścia naprzeciw innym, oferując ze swojej strony kontakt. Pomimo iż różnice w występowaniu na rysunku stóp i dłoni w obydwu grupach nie są istotne statystycznie, to jednak istnieje tendencja w grupie dzieci z rodzin migracyjnych do pomijania tych elementów na rysunku (dłonie: 73,02% – rodziny pełne, 63,89% – rodziny migracyjne; stopy: 69,84% – rodziny pełne, 55,56% – rodziny migracyjne).

Tab. 2. Wskaźniki komunikacji ulokowane w postaci dziecka na rysunku „Moja rodzina”

Wskaźniki komunikacji	Pełna		Migracyjna		Test χ^2	
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	χ^2	<i>p</i>
Oczy	62	98,41	70	97,22	0,219	0,64
Usta	62	98,41	68	94,44	1,535	0,21
Dłonie	46	73,02	46	63,89	0,263	0,61
Stopy	44	69,84	40	55,56	2,703	0,10

Stwierdzenie we wszystkich rysunkach badanych dzieci wysokiej gotowości do komunikacji interpersonalnej skłania do prześledzenia, które z pozostałych wskaźników zadecydowały, że komunikacja dzieci z rodzin rozłączonych w ogólnej skali ocen (skala zła – dobra komunikacja) zmierzała ku usytuowaniu się bliżej krańca „komunikacji osłabionej” lub „złej”. W tym celu analizowano odległość dziecka od pozostałych członków rodziny, przedstawienie kilku różnych planów lub scen, współdziałanie graficzne, jakość

współdziałania zawarta w treści rysunku. Ocena poszczególnych wskaźników świadczy nieznacznie na niekorzyść sytuacji dziecka wychowującego się w rodzinie długotrwale rozłączonej względem dzieci z rodzin pełnych. Największe natomiast różnice stwierdzono w zakresie kategorii relacji odległości pomiędzy dzieckiem a pozostałymi postaciami na rysunku ($\chi^2 = 11,11$; $df = 2$; $p < 0,01$).

Tab. 3. Porównanie rysunków dzieci z rodzin migracyjnych i pełnych w zakresie kategorii relacji odległości pomiędzy postaciami na rysunku

Kategoria	Grupa		Razem
	Pełna	Migracyjna	
Daleko od siebie	8 (12,70%)	23 (31,94%)	31
Średnia odległość	24 (38,10%)	33 (45,83%)	57
Blisko siebie	31 (49,21%)	15 (20,83%)	39
Razem	63	72	135

$$\chi^2 = 11,11; df = 2; p = 0,003$$

Jak wskazują wyniki zawarte w tabeli 3, dzieci z rodzin rozłączonych znacznie częściej umieszczały siebie z dala od pozostałych członków rodziny; jest to sposób postrzegania relacji z innymi, specyficzny dla około 32% dzieci. Problem ten dotyczy także 12,7% dzieci wychowujących się w rodzinach zamieszkujących wspólnie, zdarza się to jednak znacznie rzadziej. Znaczny odsetek dzieci (38,10% – rodziny pełne, 45,83% – rodziny migracyjne) przedstawia siebie w umiarkowanej odległości od poszczególnych członków rodzin, czyli podobnie jak pozostałe postacie na rysunku są oddalone względem siebie nawzajem. Dziecko w takiej relacji nie odczuwa dużej bliskości z pozostałymi członkami rodziny, ale również nie jest wyobcowane i osamotnione. Szczególnie duża różnica pomiędzy rysunkami dzieci z rodzin pełnych i migracyjnych jawi się w kategorii przedstawienia dziecka i rodziców „blisko siebie”. Prawie 50% dzieci doświadcza intensywnej bliskości emocjonalnej z rodzicami w rodzinach stale zamieszkujących wspólnie, wówczas gdy taką bliskość (zazwyczaj tylko z jednym rodzicem) na rysunkach prezentuje jedynie około 20% badanych dzieci z rodzin migracyjnych.

Powyższe analizy wskaźników komunikacji potwierdzają hipotezę, iż sytuacja długotrwalej rozłąki z rodzicem wywiera znaczący wpływ na sposób

komunikacji dziecka z innymi ludźmi, a przede wszystkim z członkami najbliższej rodziny. Dzieci z rodzin migracyjnych, pomimo iż mają dużą potrzebę i gotowość do nawiązania bliskiej i zażyłej relacji z innymi, coraz częściej mają trudność zarówno w wyrażeniu tej potrzeby, jak i w umiejętnościach komunikacyjnych, pozwalających doświadczać w sposób właściwy i głęboki satysfakcję z aktywnego uczestnictwa w relacjach międzyludzkich. W badanej grupie dzieci z rodzin migracyjnych zaobserwowano również tendencję do wycofywania się z głębszej relacji, pozostając na poziomie powierzchniowych kontaktów.

Wskaźniki osamotnienia dziecka w rodzinie

Kolejnym ważnym wskaźnikiem w kontekście jakości komunikacji dziecka rozłączonego z jednym lub obydwójkiem rodziców na skutek podjęcia przez nich pracy za granicą jest wymiar opisujący stopień osamotnienia dziecka w rodzinie. Wśród najważniejszych wskaźników składających się na ten wymiar sędziowie wzięli pod uwagę: 1) kategorie „trzymanie się za ręce” i „wspólna zabawa” – co może wskazywać na zażyłość i silną więź emocjonalną w rodzinie lub pragnienie istnienia takiej więzi; 2) umieszczenie postaci blisko siebie – dziecko najchętniej umieszcza siebie w pobliżu postaci dla niego znaczącej, tej, z którą jest związane emocjonalnie. Duża odległość, odsunięcie lub odwrócenie od siebie wskazuje na niechęć, wyraźne oddalenie na rysunku jednej z postaci może oznaczać zakłócenie więzi emocjonalnej między rysującym a odosobnioną postacią; 3) oddzielenie siebie perspektywą od innych, kreską lub inną przeszkodą; 4) treść rysunku wskazująca na wyobcowanie względem innych¹⁵.

Jak wskazują wyniki badań zawarte w tabeli 4, dzieci z rodzin migracyjnych znacznie rzadziej przedstawiają siebie na rysunku wspólnie z pozostałymi członkami rodziny wykonujących jakieś działanie, wspólnie spędzających wolny czas (96,83% – rodziny pełne, 75,32% – rodziny migracyjne). Z kolei z treści rysunku wynika, iż bliskość i współdziałanie członków rodziny rozłączonej na skutek migracji zarobkowej jest możliwa bardzo rzadko. Jest to jedynie czas, gdy rodzina znowu jest na krótki okres razem; najczęściej są to święta lub inne ważne wydarzenia z życia rodziny. Na rysunkach dzieci wychowujących się w rodzinach pełnych element wspólnych obchodów świąt okolicznościowych, wystąpił tylko w przypadku 4,76%, podczas gdy na rysun-

¹⁵ Braun - Gałkowska, *Poznanie systemu*, s. 70.

kach dzieci z rodzin migracyjnych – w 27,78% przypadkach ($\chi^2 = 11,83$; $df = 2$; $p < 0,001$).

Kolejne analizowane kategorie, wskazujące na osamotnienie dziecka w rodzinie w znacznym stopniu, dotyczą właśnie rysunków dzieci pozostających w długotrwałej rozłące z jednym lub obojgiem rodziców. Przedstawienie siebie na rysunku samotnie, podobnie jak innych osób, dotyczyło 15,58% dzieci z rodzin migracyjnych oraz tylko 1,59% rysunków dzieci z rodzin pełnych. Z kolei znacznie trudniejsza emocjonalnie dla dziecka jest sytuacja całkowitego osamotnienia względem pozostałych osób, będących najbliższą rodziną dziecka. W badanej grupie dzieci poczucie osamotnienia zdiagnozowano na podstawie testu projekcyjnego oraz wywiadu z dzieckiem w około 10% przypadkach dzieci z rodzin migracyjnych oraz w około 1% dzieci z rodzin pełnych.

Tab. 4. Porównanie rysunków dzieci z rodzin migracyjnych i pełnych w zakresie osamotnienia dziecka na rysunku

Kategoria	Rodzina		Razem
	Pełna	Migracyjna	
Wspólnie z rodziną	61 (96,83%)	58 (75,32%)	119
Tak samo samotne jak inni	1 (1,59%)	12 (15,58%)	13
Dziecko osamotnione względem innych	1 (1,59%)	7 (9,09%)	8
Razem	63	77	140

$$\chi^2 = 12,61; df = 2; p = 0,002$$

Specyficznym elementem rysunków dzieci o wysokim poziomie niepokoju jest wskaźnik polegający na oddzieleniu siebie od reszty członków rodziny kopułą lub kloszem oraz przedstawienie siebie z dala od innych. Izolacja ta wzmacniana jest często przez oddzielenie siebie kreską lub jakąś przeszkodą (np. drzewo, szafa itp.) albo poprzez narysowanie siebie na innym planie, osobno od pozostałych. Elementy te mogą wskazywać na poczucie bycia niezrozumianym przez inne osoby oraz na chęć ukrycia własnych problemów, emocji, trudności. Dzieci te mogą borykać się z konfliktem wewnętrznym, jednocześnie zamykając się na pomoc ze strony otoczenia.

Jakość relacji dziecka z matką i ojcem w rodzinie migracyjnej

U. Fontana¹⁶, badając różne zachowania ludzkie, wykazał, że relacja z rodzicami i z pierwszymi wychowawcami, współpraca i wzajemne zrozumienie leżą u podstaw procesu psychologicznego, dzięki któremu osoby nabywają znajomości siebie, poczucia własnej wartości, motywacji do działania na rzecz siebie, umiejętności modyfikacji własnych zachowań destrukcyjnych, projektowania siebie w przyszłości... Szczególnie ważne dla konstruowania osobowości są najpierw relacje z rodzicami, a następnie z osobami zastępczymi, które są dla dziecka autorytetami (wśród których są pierwsi mistrzowie).

Jak podkreśla M. Stepulak¹⁷, wszyscy są dziś zgodni co do szczególnej wartości *relacji* dla konstruowania i równowagi osoby, ale istnieje duża trudność, by w sposób wyczerpujący zdefiniować znaczenie kliniczne koncepcji relacyjnych oraz zastosować je w praktyce do badań systemu rodzinnego.

Rysunek projekcyjny jest również metodą pozwalającą wskazać najważniejsze symptomy świadczące o zakłóconej więzi emocjonalnej w rodzinie. W rysunkach dzieci zaburzenia komunikacji najczęściej przejawiają się w postaci wyizolowania członków rodziny, pominięcia dłoni lub zwielokrotnienia dłoni, pominięcia oczu i ust lub ich przesadnego wyeksponowania, dystansu pomiędzy członkami rodziny, trzymania się za ręce lub izolacji względem pozostałych osób na rysunku.

Tab. 5. Porównanie rysunków dzieci z rodzin migracyjnych i pełnych w zakresie komunikacji z matką

Kategoria	Rodzina		Razem
	Pełna	Migracyjna	
Zła komunikacja	0 (0,00%)	5 (6,49%)	5
Oslabiona komunikacja	23 (35,94%)	44 (57,14%)	67
Dobra komunikacja	41 (64,06%)	28 (36,36%)	69
Razem	64	77	141

$$\chi^2 = 12,09; df = 2; p = 0,002$$

¹⁶ U. F o n t a n a, *Relacja sekretem wszelkiego wychowania*, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 2002, s. 21.

¹⁷ Por. M. S t e p u l a k, *Relacyjny wymiar rozwoju osobowego w systemie rodzinnym*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2010; por. także M. C h u c h r a, *Rodzina z dorosłym dzieckiem chorym na schizofrenię*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2010.

Analiza wskaźników komunikacji, ułożonych na rysunku w postaci matki, wskazuje, iż istnieje statystycznie istotna różnica w jakości komunikacji z matką w rysunkach dzieci z rodzin migracyjnych i dzieci z rodzin pełnych (zob. tab. 5). Brak komunikacji dziecka z matką zdiagnozowano w przypadku 6,49% dzieci; taka sytuacja dotyczy tylko rodzin, gdzie za granicę wyjeżdża ojciec rodziny (najwyraźniej w takiej sytuacji niektóre matki nie potrafią poradzić sobie z samotnym wychowaniem dziecka oraz prawdopodobnie z własnymi emocjami). Matki te (na rysunkach dzieci) nie miały stóp i dłoni, co wskazywałoby na bezradność, brak niezależności i samodzielności matki w sytuacji rozłąki z mężonkiem. Brak oczu i ust w postaci matki przedstawianej na rysunku świadczy o braku gotowości z jej strony do rozumienia problemów dziecka, dostrzegania uczuć dziecka i chęci rozmawiania z dzieckiem o nich.

Wskaźniki komunikacji z matką na poziomie średnim stanowią najczęstszą diagnozę w przypadku dzieci z rodzin migracyjnych (57%); jest to znacznie wyższy wskaźnik niż w rodzinach pełnych. Zdecydowanie wskaźnik ten wzrasta w sytuacji, gdy matka wyjeżdża z kraju – nieobecność matki zmienia jakość kontaktów z dzieckiem z komunikacji bardzo dobrej w kierunku komunikacji osłabionej (sytuacja ta dotyczy wówczas 76,92% dzieci), natomiast gdy matka pozostaje sama z dziećmi w domu, po wyjeździe do pracy ojca, wskaźnik komunikacji osłabionej dotyczy około 50% przypadków. Wskaźniki świadczące o dobrej komunikacji dziecka z matką występują jednak dwa razy rzadziej w rodzinach dzieci w rozłące migracyjnej i dotyczą one znacznie częściej sytuacji, gdy matka pozostaje z dziećmi i potrafi uporać się z własnymi emocjami ($\chi^2 = 15,48593$; $df = 8$; $p < 0,05$).

Uzyskane wyniki badań wskazują, że fizyczna nieobecność matki przez dłuższy czas znacznie zubaża więź emocjonalną z dzieckiem, co jest w dużej mierze oczywiste, tym niemniej w bardzo znaczący sposób ujawnia się w rysunkach dzieci. Podobnie wyjazd ojca i wychowywanie dziecka przez tymczasowo samotnie wychowującą matkę znacznie pogarsza relacje matki z dzieckiem. Staje się ona wówczas jedyną osobą zarówno wyznaczającą dziecku kary, jak i nagrody. Brak drugiego rodzica, który stanowi w rodzinie przeciwwagę i bierze na siebie część negatywnych emocji dziecka, powoduje, że lokowane one są najczęściej w postaci matki.

Tabela 6 ukazuje jakość komunikacji dziecka z ojcem w rodzinach migracyjnych na tle rysunków dzieci z rodzin pełnych. Sytuacja przedstawia się również znacznie gorzej w rodzinach rozłączonych. Prawie 70% dzieci z rodzin migracyjnych przedstawiały postać ojca na rysunku poprzez charaktery-

styczne cechy świadczące o zaburzonej więzi emocjonalnej i niewłaściwej relacji z ojcem. Zaobserwowano więcej niż trzy negatywne wskaźniki komunikacji.

Tab. 6. Porównanie rysunków dzieci z rodzin migracyjnych i pełnych w zakresie komunikacji z ojcem

Kategoria	Rodzina		Razem
	Pełna	Migracyjna	
Zła komunikacja	0 (0,00%)	1 (1,39%)	1
Oslabiona komunikacja	17 (26,98%)	46 (63,89%)	63
Dobra komunikacja	46 (73,02%)	25 (34,72%)	71
Razem	63	72	135

$$\chi^2 = 20,05; df = 2; p = 0,001$$

Sprawdzono również, jaki typ rodziny migracyjnej warunkuje lepszą lub gorszą komunikację dziecka z ojcem. Około 6% dzieci rozłączonych z ojcem pominęło go na rysunku rodziny, co może świadczyć o całkowitym zerwaniu więzi i dotyczy przede wszystkim rodzin, w których ojciec wyjeżdża do pracy i nie utrzymuje kontaktu z dzieckiem. Komunikacja ojca z dzieckiem, zdiagnozowana jako „zła komunikacja”, dotyczyła w zasadzie tylko jednego dziecka z rodziny, z której za granicę wyjechał ojciec.

Zaobserwowano również, że dzieci częściej przedstawiały ojców jako bardziej rozumiejących i otwartych na ich potrzeby, gdy ojcowie przebywali za granicą (40%), niż w przypadku, gdy ojcowie samotnie sprawowali nad nimi opiekę pod nieobecność żony (30,77%). Sytuacja ta jest podobna do sytuacji matki samotnie sprawującej opiekę nad dzieckiem. Dodatkowo dzieci mogą stosować mechanizm idealizacji nieobecnego rodzica – jako interesującego się sprawami dziecka poprzez kontakt telefoniczny, internetowy. Rodzice ci również są bardziej skłonni rekompensować dziecku poniesione straty psychiczne, wynikające z jego nieobecności w domu, drogimi prezentami lub pieniędzmi w odróżnieniu od ojców pozostających w domu.

Należy jednak wskazać, iż bliskość emocjonalna w rodzinach migracyjnych z matką lub ojcem na rysunkach dzieci charakteryzuje się znacznie niższym nasileniem emocjonalności i trwałej więzi niż w przypadku rodzin pełnych.

Na podstawie przedstawionych analiz można wnioskować, że rysunki dzieci z rodzin migracyjnych nie różnią się statystycznie istotnie od rysunków dzieci z rodzin pełnych pod względem gotowości do podejmowania interakcji społecznych. Wszystkie dzieci miały dużą potrzebę kontaktu z pozostałymi członkami rodziny. Decydująca jednak w diagnozie rysunków dzieci z rodzin migracyjnych – jako zawierających wskaźniki „osłabionej komunikacji” – była ocena: odległości postaci względem siebie, współdziałanie graficzne oraz współdziałanie wyrażone w treści rysunku (na podstawie wywiadu). Znacznie częściej dzieci z rodzin migracyjnych przedstawiały zarówno siebie, jak i pozostałych członków rodziny osamotnionych względem innych postaci rysunku. Ze względu na fakt, że badane dzieci doświadczające rozłąki migracyjnej były rozłączone głównie z ojcem, komunikację z nim znacznie rzadziej diagnozowano jako „bardzo dobrą” w porównaniu z rysunkami dzieci z rodzin pełnych.

*

Podsumowując należy stwierdzić, iż wyjazdy zarobkowe rodziców skłaniają nie tylko do refleksji, ale także do podjęcia ważnych kroków w dziedzinie socjalizacji dzieci i młodzieży. Nie ulega wątpliwości, że ta kategoria młodego pokolenia pozostaje najbardziej zagrożona brakiem poczucia bezpieczeństwa. Skutki zaś owego zagrożenia nie tylko pozostawiają syndrom pustki spowodowanej brakiem obecności ojca, matki bądź rodziców, ale równie trwałe zmiany w osobowości, powodujące różne formy dezintegracji rodziny¹⁸. Wyniki badań nad migracją zarobkową rodziców wskazują, iż należy zwrócić uwagę na nasilające się zjawisko opuszczenia dziecka z powodów ekonomicznych. Najmłodsze dzieci, doświadczające „poczucia sieroctwa społecznego” w tak traumatycznej dla siebie sytuacji, jaką jest rodzicielskie porzucenie, stają się smutne, nieufne, rozdrażnione, zagubione, odrzucone i opuszczone przez najbliższych. Opuszczone dzieci, czy już dorastająca młodzież, nawiązują nieprzemyślane znajomości nieformalnych grup rówieśniczych, które z powodu braku rodziców stają się dla nich najbliższą grupą wsparcia. Stąd coraz częściej obserwuje się w szkołach podstawowych, gimnazjalnych, średnich zja-

¹⁸ Por. E. M i t u ł a, *Rodziny pełne nie w pełni – eurosieroctwo. Opieka nad dzieckiem a migracja zarobkowa rodziców*, [w:] *Rodzina we współczesności*, red. A. Ładyżyński, Wrocław: ATUT 2009.

wisko alkoholizmu, niktynizmu, a nawet sięgania po środki odurzające¹⁹.

Ważne więc dla całego społeczeństwa jest skuteczne podejmowanie działań na rzecz pomocy rodzinie. Szczególnie obowiązek ten spoczywa na państwie, którego zadaniem jest wspieranie rodziny poprzez tworzenie nowych miejsc pracy. Natomiast w sytuacji niewydolności rodziny lub jej dezintegracji pierwszym ośrodkiem diagnozującym trudną sytuację dziecka powinny być szkoły oraz poradnie psychologiczno-pedagogiczne, sprawujące bezpośredni nadzór nad rodziną. Podejście całościowe w tym zakresie jest szczególnie istotne, by pomóc dziecku w sytuacji osamotnienia lub niezamierzonego „porzucenia” przez rodziców.

BIBLIOGRAFIA

- B r a u n - G a ł k o w s k a M.: Poznanie systemu rodzinnego, Lublin: Wydawnictwo KUL 2007.
- B r z e z i ń s k a A.: Modele i strategie zmiany rozwojowej, [w:] Psychologia. Podręcznik akademicki, red. J. Strelau, t. 1, Gdańsk: GWP 2000.
- C h u c h r a M.: Rodzina z dorosłym dzieckiem chorym na schizofrenię, Lublin: Wydawnictwo KUL 2010.
- D a n i l e w i c z W.: Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych, Białystok: WU Trans Humana 2006.
- F o n t a n a U.: Relacja sekretem wszelkiego wychowania, Warszawa: Wyd. Salezjańskie 2002.
- F r y d r y c h o w i c z A.: Rysunek Rodziny. Projekcyjna metoda badania stosunków rodzinnych, Warszawa: CMPPP 1996.
- I z d e b s k a J.: Dziecko osamotnione w rodzinie przed szklanym ekranem telewizora i komputera – wyzwaniem dla edukacji medialnej, [w:] Dziecko potrzebujące pomocy. Możliwości, kierunki, formy wsparcia w środowisku lokalnym, red. J. Izdebska, Suwałki–Warszawa: Heliodor 2003, s. 89-90.

¹⁹ J. M ł y ń s k i, W. S z e w c z y k, *Migracje zarobkowe Polaków. Badania i refleksje*, Tarnów: Wyd. Biblios 2010. Por. B. W a l c z a k *Spoleczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych*, http://www.brpd.gov.pl/eurosieroctwo/raport_eurmigracje.pdf (25.11.2010).

- Ł a g u n a M., G a ł k o w s k a A.: Społeczne aspekty obrazu siebie w rysunku projekcyjnym „Ja wśród ludzi”, [w:] Rysunek projekcyjny jako metoda badań psychologicznych, red. M. Łaguna, B. Lachowska, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2003, s. 124-150.
- M i t u ł a E.: Rodziny pełne nie w pełni – eurosieroctwo. Opieka nad dzieckiem a migracja zarobkowa rodziców, [w:] Rodzina we współczesności, red. A. Ładyżyński, Wrocław: ATUT 2009.
- M ł y ń s k i J., S z e w c z y k W.: Migracje zarobkowe Polaków. Badania i refleksje, Tarnów: Wyd. Biblios 2010.
- P a w ł o w s k a R., J u n d z i ł ł E.: Pedagogika człowieka samotnego, Gdańsk: UG 2003.
- P o p e k K.: Ekspresja plastyczna i jej wartości jako metody projekcyjnej w badaniach psychologicznych, [w:] Rysunek projekcyjny jako metoda badań psychologicznych, red. M. Łaguna, B. Lachowska, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2003, s. 41-56.
- S a t i r V.: Rodzina. Tu powstaje człowiek, Gdańska: WP 2002.
- S e n d y k M.: Osamotnienie dziecka w rodzinie, „Małżeństwo i Rodzina” 2003, nr 4, s. 20-24.
- S t e p u ł a k M.: Relacyjny wymiar rozwoju osobowego w systemie rodzinnym, Lublin: Wydawnictwo KUL 2010.
- W o j a c z e k K.: Więź małżeńska w sytuacji rozłąki z przyczyn ekonomicznych, Opole: Wydawnictwo Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego 2007.
- W a l c z a k B.: Społeczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych; http://www.brpd.gov.pl/eurosieroctwo/raport_eurmigracje.pdf (25.11.2010).

DIAGNOSIS OF READINESS OF CHILDREN FROM MIGRANT FAMILIES
TO COMMUNICATE WITH OTHERS IN THE LIGHT
OF RESEARCH USING THE DRAWING OF “MY FAMILY”

S u m m a r y

The subject of the research presented in the article is the migrant family, defined in the subject literature as a “temporarily incomplete” family, that is characterized by structural disorganization. The study included 77 children in a long-term separation with one or both parents. The control consisted of 64 children brought up in families, in which there was no separation. Children were selected for this group intentionally, on the basis of demographic variables: age, sex and the place where the child was living. The projective drawing with instruction “My family” was used as the research tool. Statistical analysis and interpretation of the obtained results of the research compared the two groups of children as far as their readiness to communicate with their closest environment, indices of good and poor communica-

tion presented in the drawing, loneliness of the child in the picture and relations with the parent separated with the child for labor reasons and the one taking care of him were concerned. The obtained results show the occurrence of significant disturbances in the sphere of communication with the closest ones in the children from the families separated because of the labor migration as compared to the children in the control group.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: rodzina migracyjna, komunikacja w rodzinie, rysunek projekcyjny „Moja rodzina”.

Key words: migrant family, communication in the family, projective drawing “My family”.